

لشکرست از خدا و تداون لشکر چنانکه از داستان باستان پارسایان پارس بهم تماشایی
 (عدم شب است) این دو ستیزه آویز هویدانی دارد و در آن با لکن کوش بود - ایران می
 بقرة و فرنگ کیش نو یعنی اسلام) فرجام آبادی، و از بنیاد آذربیدگی آتش پرستی آردی
 یافت. در این باره گفتار در آتش است - هندیاں به چیداشت گدام آتش تازہ شادمان
 باشند؛ پارسایان ترخ از آتش تافتند، ویسوسه خدایه یا قند هندیان دامن دادگران
 (یعنی اهل فرنگ) از دست دادند، و پنجه دام همی دواں (در تنگ) افتادند. نومی یعنی
 که از دامن تادام و از دوا و دوا چه مایه دوری است؛ داد آنت که آراش (راحت) جز در
 آئین اگر نیز چشم داشتن کوری است. زخم تازیا تازیاں از خوبی آن کیش فرخ (اسلام)
 مرے دشت؛ روزگار در نور و این شکی (یعنی غدر) خستگی اگر میداشت؛ بارانده از دوش
 دلما سے ترند (پریشان و تباہ) بر میداشت. اگر در اندیشه مرادماناں به هوانش دوا -
 انیس پس پیش آمدے (ببودی) هست. بن نشان دهند، و بر دل اندوگین بیناک
 سپاس نهند. جانیان با جانانان ستیزند، و لشکریان خون لشکر آریاں ریزند؛ و آگاه
 شادی و رزند، و بر خوشین نزلزند. ہاں اسے داندگان فرزند دکت آلی (شادگان
 زیان و سودا ایس ہنگامہ بہ آتش خشم خداوند گرم است؛ در نہ کار پارس انجین امید سوز
 و آرزو گداز بود.

«چاشتگاه دو شنبه شازوم ماه روزه و یازوم می سال یک ہزار ہشت صد و پنجاہ و
 ہفت ہا گرفت در و دیوار بارہ و باروسے دہلی بجنید و آن جنبش زمیں رافرا گرفت سخن

کلیتہ
 ہفت ہا گرفت

در زمیں کر زدن لعلی ر و د؛ در آن روز جہاں سوز - بخت برگشتہ و سرگشتہ چند از سپاہ
 کینہ خواہ میرٹ بشہر آمدند؛ ہمبے آرم و شور آگیز، و بخداوند گشتی تشنہ خون انگریز دیوانہ
 در وازہ ہاے شہر کہ بر دوں (علاوہ) از ہکو ہری و ہم پیشگی تشگفت (عجب نیست) کہ ہم پیش
 ہم سوگند نیز باشند - ہم پاس نمک و ہم پاس شہر گذار شدند، و مہمانان ناخواندہ یا خواندہ را گرای
 داشتند. آن سواران سرگراں سبک جلو (سبک عثمان) و بیادگان تندخوسے تیز و چون
 در با باز و در باناں را میہماں نواز یافتند دیوانہ وار ہر شوشاقتند، و ہر کرا از فرماندہاں، و
 ہر کجا آرا شگاہ آن جہاں، یافتند تازا رنگتند و پاک نہ سوختند روسے از ان سوی بتافتند
 شستہ گدایان گوشہ گیر، از بخشش انگریزی توشہ گیر کز ماں با تیرہ موذوع می خوردند، و دشتیر
 دور از یکدیگر پراکنده جای روزگار بسر سے برند (یعنی رعایاے شہر ہر تیرہ تیرہ شاگردان)
 و از غوغاے دزد و تیرہ شب ہر سندگان، نہ پلا کے در دست، و نہ خذنگے در شست؛
 اگر راست پرسی ایس مردم بہر آبادی کوسے و برزن اند، نہ براسے آنگہ بہ آہنگ پیکار
 دامن بہ مکزند؛ با اینہم از ان رُو کہ راہ آب تیز زو بہ خاشاک تو اں بست، دست از
 چارہ کوتاہ دیدہ ہر کیے در سراسے خویش با تم نشست. یکے از ان ماتم زدگان نم کہ در
 خانہ خویش بودم؛ چون غریب و غوغا شنودم تا از تیرہ پیش دم زوم، در ان مایہ درنگ کفرہ
 بر ہم زوم، آوازہ بجز غلطیدن صاحب اجٹ بہادر و قلعہ دارد رازک، قلعہ دو دین
 سواران و پیالے رسیدن بیادگان در راستہ بازار از ہر گوشہ و کنار، بلند گشت. ہج نشست
 خاکے خانہ کہ از خون گل انداماں ارغواں نزار شد، و ہج گنج باغے بنود کہ از بے برگی مانا ہر

نوبهار نشد. ہاے ااک جماند ازان واد آموز دانش انروز نکو خوسے مکونام، واد ازان
خاتونان پری چہرہ نازک اندام، یارشی چوں ماہ دتے چوں سیم خام، ودرینغ آں کودکان
جہاں نادیدہ۔ کہ در شگفتہ روی بر لاله وگل می خندیدند، ودر خوشخامی بر یکب و تیز و آہو
مے گرفتند۔ کہ ہمہ یک بار بگرداب خون فرورفتند۔ اگر مرگ بر بالین این کشتگان بویہ (بگریہ)
خرد شد، ودریں سوگ سیاہ پوشد، روست با و اگر سپہ خاک گردد و فروریزد، ودریں سرگاہ
چوں گرد از جا بر خیزد بجاست۔

اے نوبهار چوں تن بیل بچوں بخلط
اے آفتاب رو سے بیل کی بود کن
اے روزگار چوں شبیے ماہ تارشو
اے ماہتاب و باغ دل ریزگار شو

بار سے چوں ااک روز تیرہ بنام رسید، وگیتی تاریکتر گردید، سید در زمان خیرہ کشتن
(بخیرگی کشتند) ہم در شہر جابجا رخت تن آسانی انداختند، و ہم در ارگ باغ خسروی را آخر
اسپان و تیسین شاہی را خواجگاہ خویش ساختند۔ رفتہ رفتہ از شہر ہاے دور دست آگئی
رسید کہ شوریدگان ہر سپاہ، در ہر فرود آمدن گاہ، دستار (خون سپہبدان رنجتہ اند۔
گرد ہاگردہ مردم را از سپاہی دکشا و زردل کیے گشت، و ہمہ بے آنگہ با ہم سخن رود۔ و در زرد
یکدست بر یک کار کمر بستند؛ و انگاہ چہاں پر زور کرے و چگونہ استوار تہنی کہ جز بہ جنبش
جو خوش خوسے کہ از کمر گذر دکشا و نہ پذیرد۔ پنداری این لشکر ہاے بے مژد و جنگویان بشمار
مرا جا رو ب دار کمر بند کیے ست۔ آسے رفت و رو ب ہند بوم بہاں ساں کہ آراش و
آسایش اگر جو بند۔ باندا زہ پر کاہے گاہے نیابند ہمیں چار و ب گیتی آشوب ہی خواست۔

ایک ہزار لشکر نگری ہمہ بے لشکر آرا سے آرستہ، و بسا سپاہ بینی کیسہ رہے سپہدار
یہنگ بر خاستہ۔ توپ و گلولہ و ساچمہ (چھرا) و بارود ہمہ از خانہ انگریز آوردہ، و با گنجینہ داران
رو سے بیتیتر آوردہ۔ آئین تیر و درزش پیکار ہمہ از انگریز آموختہ، و رخ بکین آموزگار ان
افروختہ۔ دل ست سنگ و آہن نیست چرا نسوزد۔ چشم نت رختہ و در زن نیست چوں نگریہ؟
آسے ہم باغ مرگ فرماندہاں باید سوخت، و ہم بودیرانی ہندوستان باید گریست۔ شہر ہاے
بے شہر یاد پیرا ز بندہ ہاے بے خداوند، چنانکہ باغ ہاے بے باغبان پرازد و تخان نابرومند
رہن انگریز و آرازد و بازارگاں اوتنما، خانہ ویرانہ با و کلبہ (دوکانہا) خوان نیما۔

از دیباچہ ثانی در فاش کاویانی

غالب خاکسار ہرزہ کار را از آسمان بزین فرستادند؛ و فرماں دادند کہ دریں مشیخہ کشا و زری
(کاشکار) در زد، و این فرماں (فرماں) را با زماں (توقت) نہ پسندد؛ تا گری می باست
(ضرورتھا) کہ بستن و زین خستن، گا در اندن و داند افشاندن۔ نادان دکشا و زری نکرد بلکہ،
بسوس در زین غزال جاں کند و ازاں گہرا کہ با خویش آوردہ بود نیمہ دران زین پر آگندہ
ہمانا گویا) از ہر داندہ کاشت ہزار دانہ چشم داشت۔ از مردارید کہ در خاک نماں کنند شنیذہ
کہ ریشہ سرریز نو۔ کاش جو کاشتے تا سود برداشتے۔ دانست کہ ہمہ را خاک خورد؛ (یعنی تلف
شد ناچار) نیمہ دیگر را پیش شاہان روزگار برد۔ دیدند و پسندیدند و خریدند۔ شبے با کیے از
رازداناں پر دوش (پوش) رفت کہ در میدان فیاض نخل نیست؛ ابر بر باغ و رابع و سخن بکن
کیساں بارود؛ چراست؛ کہ مردم چندے نادار و اندے (چندے) تو نگریہ گفت راست گشتی نہ

توقع سزوشت با یکے ست؛ (یعنی کیاست) جدا شناس (با یہ الا میان اگر بہت خبریں
نیت کہ کار و بار گروہے از ہر یک بر یک درق، و سوز و ساز بزرگہ در گروہے) از ہر کس بر یک
صفیہ نوشتہ اندہ آماں وزق از دفتر با غمیش آوردند و برات روزی از ہر دو کہ مقدر بود بزند
ایناں - ازاں رو کہ انکا کہ صفیہ از ورق صورت نہ بست - تمید ست آمدند، و تہی کیسہ بستند
گفتہ از صیبت؛ کہ در چار سوے دہر ع

بخت صلہ شرح و قبول تو علم نیت
گفت آں از نیت کہ برات (چچی یا چاک) نیارودہ و این از نیت کہ سخنامے بلند داری
و بنام شناس از زبان (یعنی اجنبی زبان) حرف می زنی. گفتہم چہ کنم تا از اندوہ باز رہم؟ گفت شکیب
کوز، و دخول گری؛ و آنچه از شیخ علی حزیں شنیدہ می گوے
کس زبان مرا نے فہمہ بہ عزیزاں چہ التماس کنم

اشاں وادان اغلاط زبان قاطع پاس می خواست نہ ستیز؛ در فکر و ہند کس نماندہ باشد کہ مرا
بہیں نیکی بہ بخواندہ باشد کیے نخر آورد کہ سن قاطع قاطع بر نام؛ دیگرے افکار آورد کہ من محرق تو
کیست تا از من بران جو از دواں گوید کہ از درین وسوختن کاغذ بزققان و دوقاں چہ خیزد؟
بزه مند گناہگار، نم؛ اگر در آتش فلکند و ز تیغ دو نیم زند بہر دو گزند در خورد تم دینی لایق
ہستم) و بہر دو سزا سزاوار + + + + +
سخندان راستی جوے را باستہ آں کہ از ہر کتاب فرہنگ عبارت جامع آں را بیان گاہ تو نیز

چہ جو کتابیں علی بران کے خوب ہیں لکھی گئی ہیں انیس سے ایک کا نام قاطع قاطع اور ایک کا محرق قاطع لکھا گیا تھا۔

نگر و کاز میں تیزی در جوہر حفظ فرود رود تا چگونگی پیوند اقطا کہ انگیزش گاہ معنی ست آشکار
شود، ہر گاہ آں را بہنجا راہل زبان نہ بیند - دانکہ در سو دے زبان دانی جز بیاں نہ بیند -
و گراں داند و کار آناں؛ مرا نیز تر دے و روانے واوہ اندہ - فراز آوردہ نشیں آوردہ اندہ
بیگانگان را چون پذیریم؟ و از نیر دے خود خدا داد کار چہ انگیزیم؟ ہستی بخش را پاس کنیز و ترا
دانش من دانستہ کسے ست کہ اگر چاہا کہ راز دواں بود - راز گوے نیز بودے ششیں سامان
بشار آمدے۔

ز غیشاں بہ بیگانگی شاہانم	تا نام بکس چوں بکس مے نامم
غویم و لے روشناس عزیزاں	چار سرفراز در بوستانم
گرفتم کہ از تخم افزایشایم	گرفتم کہ از نسل سلجوقیایم
دل و دست تیغ آزمائی نذارم	رہ در رسم کشور کشائی نذارم
بیدان معنی حسد و تندر خشم	بہنما ر پسلو زبان - پہلو نام
دو سی سال توقع معنی نوشتم	سز و گر نویسند صاحب دست نام

قاطع بر باں - کہ صنت نقشبند خیال من ست، ز نامہ اعمال من ست کہ در باں جہاں
بہن خواہند سپرد - بہرین جہاں خواہانند - در دل فرود آمد کہ بقاعے چند کلاے چند بفرایم؛
دایں مجموعہ را کہ قاطع بر باں نام نہادہ ام - سپس در قش کا دیوانی خطاب دہم۔

چہ مراد آں مولانا عبد اللہ آزاد میرزا ست ۱۰ جلد سامان ہم پیر کن بن ہند بار بود کہ چند شاہی سیاست و قتل کت و ریاست پر داختہ و کس
از راز دواں نے نیز بر ملا بولے ہوئے اندہ آں بہ چارہ سامان اول و دوم و سوم و چہم نامیدہ اندہ من بچہیں از سر و پریر سامان ہم بچہر آمدہ کہ
سامان از نیت تر دند زبان روی تر کردہ اندہ

نازم بجزام کلک طرز قزمش نامست ز تیزی بر م تیغ خوش
چوں اسم کتاب قاطع بر ایں بود گردید و زش کاویانی غلش
ماشا کہ در بیج محل از عقیدہ خویش رجوع کردہ باشم۔ سرودن سخما سے ریزہ (متفرقہ)
جزا افزودن ہونے (سبب و باعث) نزار و یاراں جانا کتہہ و من بہ ازا سے ہر جانا
(بوض ہر جانا) و فارزم۔ ہمانا لکونی وہی یاراں خواہم و میں۔ بند بندہ، پند و ہم۔ دودریغ
دارندہ اندر زوریغ نزارم۔ سنگ زنتہ، ثمر بارم۔

از لغت ریغیات و دیباچہ ہائے

مرزائے جو قزطیں اور دیباچے اپنی اور اپنے دوستوں کی کتابوں پر نشریں لکھی ہیں
ان میں جیسا کہ اوپر بیاں کیا گیا شاعری کا عنصر نظم سے بڑا تغالب تر پایا جاتا ہے۔ وہ ہر ایک
معمولی بات کو تشبیل اور استعارے کے لباس میں ظاہر کرتے ہیں، فقروں اور آنگے اجزائیں
عموماً ایک خاص قسم کا وزن اور قول اور اشراج کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں، اکثر جگہ جگہ صفات
متوالیہ و متناہد ایراد کرتے ہیں اور صفات مرکبہ جو نظم کے ساتھ خصوصیت رکھتی ہیں اکثر
استعمال کرتے ہیں۔ پس سوا اسکے کہ یہ نشریں شعر کے اوزان مخصوص سے جگہ اسکی باہریت
میں کچھ دخل نہیں۔ مگر اہیں، ہر ایک اعتبار سے اپنے شعر کی پوری پوری تخرین ملوث آتی ہے
چونکہ یہ نشریں مرزائے خاص کر اپنے عالی دماغ اور کلمہ سنج معاصرین کی ضیافت طبع
کے لئے لکھی ہیں اور ان میں اپنی نوائیں طرازی اور نادرہ سنجی کا۔ جیسا کہ چاہے۔ حق

اور کیا ہے اس لئے جیب تک کہ آنگے ایک ایک فقرے کی شرح نہ کی جائے عام ناظرین
ان سے کچھ لطف نہیں اٹھا سکتے اور اس صورت میں ظاہر ہے کہ کتاب کا حجم زیادہ بڑھ جائیگا
جسکی وجہ سے کتاب کا مطالعہ ناظرین پر شاق گذریگا لہذا ان نشروں میں سے صرف اس قدر
انتخاب کیا جائیگا۔ جس سے مرزا کی ان جزیل اور گرانمایہ نشروں کا کسی قدر اندازہ ہو سکے۔
اس غرض کے لئے ہم اول بطور مثال کے مختلف مقامات سے مختلف مضامین کے
کچھ فقرے لکھ کر دکھاتے ہیں کہ مرزا کس طرح معمولی باتوں کو تشبیل اور استعارے کا لباس
پہنا کر بلند نظر پر جلوہ گر کرتے ہیں۔ مثلاً کتاب بیج آہنگ کا دوسرا آہنگ۔ جو مرزائے
اپنے نسبتی بھائی علی بخش خاں کی خاطر سے لکھا ہے اور جس میں اپنی طبیعت کے آفتناک
خلاف زبان فارسی کے متعلق کچھ ابتدائی قواعد اور ہدایتیں قلمبند کی ہیں۔ اسکے اول
میں ایک تمہید لکھی ہے جس میں طرح طرح سے یہ ظاہر کیا ہے کہ اس بچکے سینھے مضمون پر کچھ
لکھنا میری طبیعت کے بالکل خلاف ہے۔

وہاں ایک جگہ مضمون مذکور کی نسبت لکھتے ہیں ”دینے شعر کہ چون ذوق سے در
پہنت ز اہد۔ بیج گلین را در انجا ریشہ در خاک نہ دوزد۔ و خاکے نام استوار کہ ہر دیوار کہ در ان
رگستاں بر گشتہ پیش از سایہ خود بخاک افتد“

فارسی دیوان کے دیباچے میں ایک جگہ اس مطلب کو کہ دیوان مذکور اور اسکے
نوادر افکار میں آورد اور تصنع یا کسی استاد کی بلا و اسطہ تعلیم اور ہدایت کو مطلق دخل نہیں
اس طرح ادا کرتے ہیں ”بنامیزد یعنی چشم بدوون تختیں نقابے ست از روے شاد ہر

ہر صفت کردہ معنی بچیش نسیم بر افتادہ یعنی تنگ کشاکش دست ناکشیدہ . باز پسین چہرا
 از گرمی چراغان نیم سوخته پہلو بخ با فروختن دادہ یعنی دلخ مشقت خس ناویرہ .
 ایک جگہ اس مطلب کو کہ خدا تعالیٰ نے مجھے جیسا دلخ معنی خیز دیا تھا ویسا ہی معنی کی
 قدر و قیمت پہچانتے اور اسکے بیان کرنے کا ملکہ بھی عنایت کیا۔ اس طرح بیان کرتے ہیں
 "معنی آفرین خدا کے گیتی آرا سے راستا ہم کہتا مانا تھا نہ ضمیمہ را از فراوانی زنگار رنگ معنی
 پھیل و گہرا بناخت ، باز وہم را تر از وی مر جان سخی و خام رام را چنگا نہ گہرا شمی از زانی وقت .
 اب ہم کچھ کچھ عبارتیں دیباچوں اور تقریظوں سے انتخاب کر کے ہدیہ ناظرین تکمیل کرتے ہیں
 دیوان فارسی کے دیباچے میں ایک جگہ اس مطلب کو کہ لوگ مجھے اکتسابی علوم سے
 بے بہرہ سمجھ کر بے حسن بیان پر تعجب اور میرے کمال سے انکار کرتے ہیں۔ اس طرح بیان
 کرتے ہیں "لا سے خم میخانہ سردی نسبت ناچشیدگان ۔ سگانہ کہ بیچرانے را این با یہ سیرانی
 نطق از کجاست ؛ غافل کہ خم زخمیک خیز است کہ سبزہ را دیدن ، و نہال را سر کشیدن ،
 و میوہ را رسیدن ، و لب را ز فرزند آفریدن آموخت . وہ پر تو بہ متاب ازلی ہدایت تبکیہ زکودگان
 از فرشتہ کہ تیرہ سرا نجانے را این ہمدردستانی گفتار چراست ؛ بے خبر کہ قرۃ تابش یک نور است
 کہ شمع را یہ شعلہ ، و قہر را بیاہ ، و گل را رنگ ، و دروں را سخن بر افروخت ؛ + + + +
 و اعتم از کوتہ نظر ان تنگ چشم کہ دیدن تازہ گل از گیاہ ، و درخشیدن برقی بشہاے سیاہ
 شگفت نمازندہ و خبیثین زبانہاے گویا سخن ہاے نغز و شوخوارانگہ زرد و خچہ شکیں نفس است ،
 و باذغال یہ ساسے ، و گل کشادہ روسے ، و دلیل نواجہ ؛ و باں چہ گنہ کردہ است کہ سخن ہر سے

دیوان فارسی

نپاشد . مہر جلوہ بر تابہ ، و ذرہ قیابی ، و بحر روانی ، و قطرہ آتلم ، دل را کہ گفته است کہ از شورش
 ستوہ آید . ہمانا برانست اس گروہ بادہ درختانہ توفیق ہماں قدر بود کہ حرفیاں گذشتہ را از داغ
 ساختہ ؛ حالیا بساط بزم سخن بر چیدہ ، و جام و سپور بر سر ہم شکستہ ، و از ان قلمم قلمم را وق تے
 بر جاعے نمازہ ، پندارندہ کاش با بختے۔ کہ سن در فردیں نمودہ (یعنی صفت پائیں) یہ حلقہ
 او باش قدح می گیرم۔ فرارندہ تاوار سند کہ سے فراوانست ، و ساقی بے دریغ بخش ؛ پیادہ
 جڑ عہد ریزست ، دلہما العطش گوے۔ و شدہ در سن قال .

ہونواں ابر حست در نشان ست کے و نجانہ با مہر نشان ست

آرے صہباے سخن بہ روزگار من او گنگلی تند و پز نورست ؛ و شب اندیشہ را بہر قدر میدن
 سپیدہ ہسحری برات فراوانی نورست . ہر آنہ رنگاں سرخوش غنودہ اندو من خراستہم ؛
 پیشینیاں چراغان بودہ اند ، و من آقا بستہم .

اسکے بعد ایک جگہ اپنے تمام فخر و مہمات پر افسوس کر کے اس طرح لکھتے ہیں "انصاف
 بالاسے طاعت ست۔ در ہوا کے کربال بالا خوانی (یعنی خود ستانی) زدہ ام ، و در آوازے
 کہ خود را بہ شکر فی ستودہ ام ، نیمہ از ان شاہد بازی ست ؛ یعنی ہوا پرستی . و نیمہ دیگر تو اگر ستانی
 یعنی باد خوانی . میدادیں کہ ہر جا بشانہ تھے از زلف مرغولہ مویاں کشودہ شود۔ بلا دین آئینہ
 تامل یہ بیجاک آن شکن بندے۔ و خواری نگر کہ ہر گاہ از خود غافل و از خدا فارغے براؤنگ
 سروری کہ نشیند۔ ہوس مرابرا نگیزد ؛ تا یہ پیش بندہ وار است آئینے . شادم از آزادی کہ بسا
 سخن بہنجا عشق بازاں گزاروتم ؛ و داغم از آزمندی کہ ورتے چند بگردار دنیا طلباں در مرح

اہل جاہ سیاہ کر دستم درینا کہ عمر سبک سیرتتے بہ چاہہ و چنگ سر آمد؛ و پارہ بد فرخ و در بے رفت
فرجام گراں خوابی بر تخاصت؛ و آشوب ہونسا کی فرو نہ نشست۔

خاتمہ دیوان فارسی میں اس بات کا اندر کہ دیوان کی تکمیل میں کیوں اس قدر
لگی کہ اکالیس برس کی عمر میں اسکے چھپانے کی نوبت پہنچی۔ اس طرح کرتے ہیں کہ فکر
شایدت خود سوار بلند پرواز تھی اسکی روک تھام میں بہت سزا مانہ گذر گیا۔ اور اس مطلب کہ
اپنے طرز خاص میں یوں ادا کرتے ہیں۔

”ہاں وہاں رشتے بہاں توسنی کہ عنان ش ہوسے و شامش ہوسے بز تانفتے، و از
شعوسی (سکرشی) گام بد رازی نہادہ جز بہ پنا نہ تانفتے۔ از تر سندرہ دلی عنان ش کشیدہ،
دیر لایہ او از ہوسہ اش آرمیدہ داشتے۔ چون پارہ از راہ بیوں گونہ کہ بر شمر دم۔ بریرہ شد،
در وز بند گشت؛ ہم جوش شدی توسن فرو نشست، ہم دست و پاسے سوار از عنان و رکاب
خستگی پذیر آمد۔ تا باب ہمر نیمہ روز۔ مغز در سر سوار گذاخت، و تفنگی ریگ بیاباں نعل در پاسے
گتا و ز نرم کرد۔ رابض را دم و کتہ را قدم بگذاز آمد۔ ہم آں بہ آخر گرا نید، ہم آں را بہ بستر
نیاز آمد۔ تو اتانی بہ چارہ سگالی توسنی سر آمد؛ و در ہنگام گستہ دی خستگی روسے آورد۔ +
++++ کیست تا از من پیرسد؛ و اگر نا پیرسد گویم مردش فرو آید، کہ دریں سی سال
بہت را با فطرت چہ آویزش با (یعنی جنگ) روسے دادہ؛ و پس از آنکہ کار بہاں جا رسیدہ
کہ ہمد گراؤ کو تکی فرما تہد۔ بیابانی گری توفیق بکلام قرار داداشتی اتفاق افتادہ۔ خامہ ذیر پیش
بود، و شوق زود گرا سے؛ (جلد بان) گفتار را از منیب دور باش اندیشہ بر از ناسے خامہ

افکار
دیوان
فارسی

دل و زبان خون شد؛ و اگر ناگہ از دل بزباں رسید۔ و الا یہ سچی بہت آں را بنامہ سپرد۔ چہ
منش (طبیعت) کہ زردانی سر دوش ست در سر آغاز نیز گذریدہ گوے و پسندیدہ جو سے بود۔
آتا پیشتر از فرخ رومی (یعنی سبب آزادہ رومی) پے جاوہ نشناساں برداشتے؛ و کثرتی
ز قویا ناں را لغزش متناہ انکاشتے۔ تا ہمدراں نکاپو پیش خرا ماں را بختگی از نین ہندی
(یعنی لیاقت ہمدراہی خویش) کہ درین یافتند۔ مہر بجنید، و دل از نرم (مروت) بہ درد
آمد۔ اندوہ آوار گیا سے سن خوردند، و کموز گاراندہ درین نگر ستند۔ شیخ علی خریں بجنندہ
نیر لپی بیراہہ رویا سے مراد در نظم جلوہ گراخت؛ و ز ہر نگاہ طالب آملی و برق چشم
عرفی شیرازی مادہ آں ہرزہ جنبش ہاسے نارواد پاسے پھیاسے من بسوخت۔ ظہوری
بسرگرمی گیرائی نفس (تاشیر کلام) حرز سے بازو و توشہ بکریست؛ و نظیری لالابی خرام
بہ ہنجا رہ خاصہ خودم بچالش (در قمار) آورد۔

دیوان نقشہ کے دیباچے کی تمہید میں ضعف و اعطاط قوی اور اپنے قلب ماہیت کو
اسطرح بیان کرتے ہیں۔ ”ہاں اسے غالب تیرہ روزہ نرم اختر؛ کہ میں ہستی و کبالی شخصیت
کہ تراست۔ بہاں مانی کہ دانی در عالم فرض مجال سپند سے دیدہ ایم براتش آرمیدہ۔ اللہ اللہ
چہ مایہ جوش سوداست (یعنی غلبہ مادہ سودا) کہ ہر نفسے کہ سے کشی۔ چون خطے کہ از قطر بر آوزند
ہم رنگ سودا است۔ آں فکر و اندیشہ۔ کہ از روانی خامہ و روانی گفتار آب و ہوا داشت، ہوسے
نفس را فرودیں پرتسا ربود، و چاشتگش را نسیم سحری پیشکار۔ بدیں ناخوشی و زرنی ہر
چراست۔ سبز و را چہ آقا و کہ چہ پیدن دل از دست تماشیاں نہر، و غمچہ را چہ روسے

و بیجا
نقشہ

داؤد کہ بہ میدان پردہ شکیبہ فطاریاں نورزد۔

آں اثر پردہ سازت چه شد زمرہ خارہ گدازت چه شد

آں زجنوں پردہ کشائیت کو دلولہ سلسلہ خائیت کو

آں نفس نالہ کندت کجاست داں ہنگہ جلوہ پسندت کجاست

گفتی (یعنی در جواب گفتہ) کہ سوز غم دو دزدل بر آورد، و گداز نفس آؤ در زباں زد۔

بلکہ کہ ہر آئینہ نگداخت، و باز بانے کہ ہانا سوخت، عذر غم دگی مسوع نیست۔ بیا آہیں

دل پذیرہ آؤ ز نواسے را سخن نیم، و ہمیں زبان کثر نمیشد ایس المفسر اسے را بقصار آرم

یعنی طوعاً و کرہاً تقریظ دیوان تفتہ بزرگ آرم

زمن جو سے در بزد نکو زیستن جگر خوردن و تازہ زو زیستن

سخن چیدن و در رہ انداختن دل افشردن و در چہ انداختن

در ادوات سخن چیدن و در رہ انداختن آنکہ بہ گنناں اظہار خوشحالی می کنم و اندوہ درونی را

کہ دل افشردن عبارت از آنست و در چاہ می اندازم تا بزرگ بکسین ظاہر نشود

رداں کردن از چشم ہموارہ خون پشور پشستن ز رخسارہ خون

شگفتن ز دانے کہ بردل بود سفتن شرارے کہ در دل بود

سایش سخن چشم بدوز خلمکہ سخن را شرابے ست پُر زور کہ زمیں از آن بہ لاسے

(یعنی ببردے) و سپہ از آن برونے آنچنان برقص آید کہ اگر کعبہ را حجر الاسود از دیوار مشرقی

را عامہ از فرق فرد و افتہ شگفت نماید۔

انتخاب از مکاتبات

مرزا کی نشر فارسی کا سب سے بڑا حصہ انکے مکاتبات و مراسلات ہیں جنہیں سے اکثر

بہت صاف اور سلیس ہیں اسی لئے ہم اس حصے میں سے بہ نسبت اور نثروں کے کسی

قدر زیادہ انتخاب کرینگے اور جہاں تک ہو سکیگا مشکل فقروں اور دقیق عبارتوں کے

نقل کرنے سے احتراز کیا جائیگا۔ اور نیز جو امور مرزا کے خانگی معاملات سے تعلق رکھتے ہیں

انکو بھی چھوڑ دیا جائیگا۔

مرزا علی بخش خاں فیروز پور جگر کے میں ہیں، نواب احمد بخش خاں کا انتقال ہو گیا ہے

اور انکی جگہ شمس الدین خاں مسند نشین ہوئے ہیں۔ مرزا نے علی بخش خاں کو کلکتے پہنچ

خط لکھا ہے اسیں لکھتے ہیں۔

”یہ فضل ہوئے خاں نام یارے دشتم، اور انا گرفت ڈاگاہ، در عرض راہ بہ مرشد آباد آؤم

در نور دگفتگو ہاسے و پرس و جہا نے گرفت۔ از جا نگداشتن یعنی از موقن) فخر الدولہ بہادر

بن خرواد، و باز بہ کلکتہ مرزا افضل بنگ و دیگران بر گفتند۔ آؤخ! کہ چرخ روشن این دواں

مرد، و شہستان آزد و ہاتیرہ و مار شد۔ از جانب شما اندیشا کم، و دوام کہ انچہ شمارا پیش آید دلخواہ

بنا شد۔ نا کساں را روز باز را خواہ بود، و فرمایگاں را گری ہنگامہ زودہ اگر انجن از ہم پائندہ

و پرانگندہ چند گردانید۔ دولت روسے گردانہ، و آسودگی بر خیزد۔ زمینار ہوشمندی را کار باہر است،

و ہموارہ بخود نگراں باہر بود۔“

ایک اور خط کو جو علی بخش خاں کے نام لکھا ہے اسطرح شروع کرتے ہیں ”جان بہادر

از قلم مرزا علی بخش خاں